

**МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ТА БУДІВНИЦТВА УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «СТАРА УМАНЬ»**

ІГОР КРИВОШЕЯ

**УМАНСЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР
1765 – 1834**

Умань 2009

УДК 94(477.46)
ББК 63.3(4Укр-4Чек)
К 82

Рецензенти

Ігор Лиман

проректор з міжнародних зв'язків, завідувач кафедри історії України
Бердянського державного педагогічного університету,
доктор історичних наук, професор

Тадеуш Епштейн,

доктор хабілітований, провідний співробітник Інституту Польської
Академії Наук (Варшава)

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного історико-архітектурного заповідника
«Стара Умань»*

Кривошея І.

К 82 Уманський василіанський монастир (1765 – 1834). – Умань:
ПП Жовтий 2009. – 28 с. [Серія «Уманські старожитності»].

Брошура, яка відкриває серію «Уманські старожитності», присвячена історії уманського василіанського монастиря та освітнього осередку при ньому. Створений тут літературний гурток у складі С. Гощинського, М. Грабовського та Ю. Залеського дав початок «українській школі» у польській літературі, яка стала виявом польсько-української культурної взаємодії. Автор прослідковує історію монастиря від моменту заснування до остаточної ліквідації його російським урядом, а також аналізує характерну для василіанської школи систему освіти.

УДК 94(477.46)
ББК 63.3(4Укр-4Чек)

©ДІАЗ «Стара Умань», 2009
©І. І. Кривошея, 2009

ДО ЧИТАЧА

Уже кілька років функціонує Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань», територія якого охоплює всі найвизначніші пам'ятки історії, культури та архітектури міста Умані. За чотири роки існування колектив заповідника зробив чимало у справі збереження культурної спадщини та популяризації історії міста: розпочато реставраційні роботи у василіанському монастирі, побачили світ листівки з видами Умані початку ХХ та початку ХХІ століть, надруковано брошуру і газету. Разом з іншими науковими й освітніми установами України і Польщі в Умані було проведено міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, а матеріали доповідей, що прозвучали на цих форумах, було опубліковано у двох збірниках наукових праць.

Брошура, яку Ви, шановний читачу, тримаєте в руках, є початком нового, довготривалого проекту під назвою «Уманські старожитності». Ця серія, що буде постійною, виходитиме у форматі невеликих книжок (брошур), на сторінках яких у стислому науково-популярному викладі буде представлено історію міста, минуле окремих архітектурних споруд, цікаві оповіді про відомих та маловідомих особистостей, а також про події, що вирували в Умані за її 400-літню історію.

Відкриває серію «Уманські старожитності» дослідження ученого секретаря заповідника, кандидата історичних наук, доцента Ігоря Кривошеї про василіанський монастир в Умані, в приміщеннях якого і знаходиться Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань».

Директор
Державного історико-архітектурного
заповідника «Стара Умань»
Олександр Мельничук

«У польсько-українських стосунках ми стоїмо перед особливим явищем, подібного якому немає на світі. Я маю на увазі «українську школу» польської поезії, яка може пишатись великими досягненнями, досить пригадати твори Антонія Мальчевського, Северина Гощинського або Богдана Залеського. Тільки по-справжньому чарівна країна і справді незвичайний народ могли спонукати іншомовних поетів до такої широкої похвали і цій країні, і цьому народові»

Ярослав Івашкевич

Таке явище, як «українська школа» у польській літературі, на нашу думку, треба пов'язувати не тільки із популярністю козацької тематики серед представників польського шляхетства, а й з тим, що більше половини шляхтичів Правобережної України мали українське коріння. Отже, звернення до української тематики є певною мірою проявом збереження національної генетичної пам'яті. У той же час «українська школа» – прояв польсько-української культурної взаємодії, яка відбувалася в межах своєрідної релігійної конверсії.

Важливе місце в історії «української школи» займає василіанський монастир в Умані, бо саме тут у першій третині ХІХ ст. навчалися такі видатні історичні постаті, як польські поети Юзеф Богдан Залеський (1802-1880), Міхал Грабовський (1804-1863), Северин Гощинський (1801-1876), етнограф Генріх Франціск Духінський (1817-1886), учасник польського національно-визвольного руху Ян (Іван) Креховецький (1804 - після 1838), історик-славист Віктор Іванович Григорович (1815-1876)¹.

Саме С. Гощинський (навчався в Умані у 1815/1816-1819), М. Грабовський (1818-1819) та Ю. Залеський (1812-1819) були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні якого і були прочитані перші вірші представників «української школи» в польській літературі². «Власне, Умані судилося стати осередком «української школи» в польській

¹ Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей (далі – УКМ) – НВФ–349. – С.16

² Павленко М. Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України ХVІІІ ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.

літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра» і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. Була доба романтизму, а романтизм піднімав на щит ідею національної самобутності народів, давав сильний імпульс інтересові до історії, фольклору, іноземних мов... Богдан, Северин і Міхал захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. (...) І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818-1819), проте «уманський слід» у його творчості був чи не визначальним»³.

Відомі ще два вихованці уманського василіанського училища – представники «української школи» – брати Гроза: Сильвестр Венжик (1793-1849) навчався тут у 1802-1809 роках та Александр Кароль Гроза (1807-1875) – у 1817-1820 рр.⁴

Отже, важливою, на нашу думку, є спроба проникнути в атмосферу навчання і виховання, яке отримували представники «української школи» в уманському василіанському училищі, і зрозуміти її.

Василіанські монастирі були осередками міжкультурної взаємодії на українських землях. Релігійний світ Правобережної України XVIII століття був так само строкатий, як і в XVI – XVII століттях. Схоже, що й у XVIII ст. польські аристократи керувалися певними світськими принципами – обов'язком «патронату над «своїми» слугами й підданими, незалежно від їх віросповідання»⁵. Протегуванням користувалася переважно унійна, тобто греко-католицька, церква. Особливо ці тенденції проявляються після Замойського синоду 1720 року, який присвятив весь 11-й розділ своїх рішень «Про монастирі й чернечий стан» питанням чернечого життя в монастирях⁶. Важливу роль у реформуванні унійної церкви відігравали ченці василіанського ордену.

³ Панченко Володимир. Пантелеймон Куліш в «Абботсфордї» // День. – 2002. – 14 грудня.

⁴ Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т.І.: А–Г. – С.500.

⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С.47.

⁶ Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712–1996 рр.). – Львів: Місіонер, 1997. – С.16.

Василіанський орден було створено 1617 року митрополитом Йосифом Веляміном Рутським⁷. Загальні Правила, або «Правила св. Отця нашого Василя Великого, Архієпископа Кесарії Кападокійської», були представлені у 1617 році Й. Рутським у першій капітулі і ґрунтувалися на писаннях св. Василя Великого. Відповідно до цих Правил основою чернечого життя повинно бути зберігання обітниць: убозтва, чистоти, послуху, спільного життя. Убозтво ченців полягало у відмові від золота, срібла та грошей. Всі речі в монастирі були спільними. Одяг повинен бути відмінним від світського, але не пишним. Їжу ченців мали складати найдешевші продукти. Взагалі чернець повинен був радіти, якщо йому чогось бракувало⁸.

Створюючи орден Св. Василя, митрополит Й. Рутський прагнув, «щоб його ченці залишилися у східному обряді та вірно дотримувалися східних практик. І хоч польська мова була панівною, він хотів, щоб отці «й браття в церквах не іншою мовою, а тільки руською проповідували слово Боже»⁹.

Всього на території Речі Посполитої у середині XVIII ст. функціонувало 148 василіанських монастирів, із них 122 – на українських землях. У 20-40-х роках XVIII ст. всі уніатські монастирі об'єднувалися в одну василіанську конгрегацію¹⁰. Цей процес було завершено у 1743 році, коли орден остаточно було затверджено Папою Римським. Відтепер він став називатися орденом Святого Василя Великого Русинів [Ordo Sancti Bazilii Magnii Ruthenorum]. На українських землях найбільш відомими були – Почаївський, Дерманський та інші. Кожний василіанський монастир утримував шпиталь, дитячий притулок для сиріт та аптеку. Велику увагу ченці приділяли просвітницькій діяльності, спочатку переважно релігійної спрямованості. З 70-х років навчання у василіанських публічних школах набуває більш світського характеру¹¹.

Важливу роль у розбудові чину Святого Василя Великого відігравали польські аристократи – представники заможних

⁷ Підручний П. Василіанський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василіанського чину святого Йосафата. – Рим: Вид-во ОО Василіян, 1992. – С.122, 128.

⁸ Там само. – С.123–124.

⁹ Там само. – С.128.

¹⁰ Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – №2. – С.296.

¹¹ Яковенко Н.М. Зазн. праця. – С.278.

магнатських родин Любомирських, Потоцьких, Жолкевських та інших¹².

Потоцькі (герб «Пилява») були одними з найактивніших апологетів чернечого життя на Правобережжі. Перші Потоцькі відомі з XII-XIII ст.¹³ Девіз Потоцьких відтворено на гербі: «Scutum opponebat scutis»¹⁴ або «Scutum opponebat scuto»¹⁵ (Щит протиставляв щитам)¹⁶.

Відомі дві лінії Потоцьких: срібна Пилява, або гетьманська лінія, а також золота Пилява. Представник гетьманської лінії Станіслав «Ревера» (1579-1667) – воєвода краківський (1658) і київський (1655), гетьман коронний (1654), великий польний гетьман (1654), староста галицький, барський, гродецький, коломийський, радомський, каменецький і т. д., пан на Підгайцях у Галичині – відіграв важливу роль не тільки в історії Речі Посполитої, а й в історії України. Саме він започаткував ланцутську й кжешовицьку лінії (старшу на Станіславові), а також молодшу на Кристинополі – тульчинську і віляновську¹⁷.

Починаючи з XVI століття, Потоцькі активно підтримували чернече життя. Вони були засновниками монастирів: домініканських – Петро/Пьотр (1643, Снятин), Андрей/Анджей (1681, Головчин), Фелікс Казимеж/Казимір (1695, Рубешків); єзуїтських – Якоб/Якуб (1598), Михайло/Міхал (Новгородка); бернардинських – Фелікс

¹² Лотоцкий А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии: ист. очерк. – Каменец–Подольский, 1898. – С.34–35; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К., 1989. – С.62; Стоцький Я. Вказ. праця. – С.49.

¹³ *Zychlński T. Złota księga szlachty Polskiej. Rocznik XIV. – Poznań, 1893. – S. 21.*

¹⁴ Такий варіант напису можна спостерігати на стінах та підлозі палацу в м. Ланцуті (Польща).

¹⁵ *Dunin-Borkowski J., hr. Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów-Warszawa, 1908. – S. 729.*

¹⁶ М а л а к о в Д. В. По Брацлавщине. – Москва, 1982. – С. 125.

¹⁷ *Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – T. II. Tablice. – Cz. II. – Tabl. 140; Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych: tablice genealogiczne. – Warszawa, 1997. – S. 28-29; Dunin-Borkowski J., hr. Op. cit. – S. 757.*

Казимеж/Казимір (1695, Кристинопіль); тринітаріїв – Францішек Салезі (1740, Браїлов), Йозеф (1725, Томашов)¹⁸.

Одним із Потоцьких, який фундував василіанський монастир у 1659 році, був хмельницький староста Якуб¹⁹. Але справжній розквіт співробітництва василіан та Потоцьких настає у XVIII столітті, коли потужні осередки чину Святого Василя Великого функціонували у Бучачі, Почаєві, Кристинополі та Умані.

До 1712 року постійного василіанського осередку в Бучачі не було. 7 грудня 1712 року Стефан Потоцький видав у Любліні грамоту про фундацію осідку в Бучачі і заповів ченцям 30 тис. злотих, фільварок із садами та городами в передмісті Пушкарі, орне поле, сіножаті, пасовища та городи, а також кількох підданих. Ченці могли вільно, без застережень, користуватися млином (Звенигород), заготовлювати деревину в лісах, займатися бджолярством та рибальством. Фундатори, тобто Стефан та Іванна Потоцькі, забезпечували чернечі потреби: ризи, книги тощо²⁰.

За часів наступного дідича Бучача – Миколи Потоцького – було нарешті збудовано кам'яний монастир (перша черга: 1751-1753 рр.; друга черга: 1757-1758 рр.; третя черга: 1764-1767 рр.)²¹. 22 жовтня 1754 року ченці отримали дозвіл на переселення до новозбудованого приміщення, який підписав король Речі Посполитої Август III: «...охоче дозволяємо, щоб Василіани литовці в місті Бучачі уфондовані, школи публічні латинські, вічні часи вчили, обусловлюючи це, а також нинішнім листом привілеєм нашим, щоб як в самому Бучачі, так також на сім миль від Бучач, ніхто шкіл інших відкривати не наважувався з перешкодою школам отців Василіян в Бучачі. На що для кращої віри рукою нашою цей лист привілей наш підписавши, печатку коронну поставити наказали»²². 12 грудня того самого року Микола Потоцький заснував конквіт та гімназію, які підпорядковувалися отцям василіанам, забезпечивши їх відповідними засобами. Він також вніс певні зміни в структуру та фінансування бучацького монастиря, «а саме: весь нерухомий фонд у передмісті Пушкарі разом з городом над Стрипою повернув собі, капітал фонду, 30.000 злотих, переніс із села Звенигород на оренду Бучача; села Звенигород і Зелену записав Отцям Василіянам в їх власність на вічні

¹⁸ *Ibidem.* – S. 729-735.

¹⁹ *Ibid.* – S. 730.

²⁰ Стоцький Я. Вказ. праця. – С.46.

²¹ Там само. – С.48,49,50.

²² Цит. за: Стоцький Я. Вказ. праця. – С.48-49.

часи з доходами і правами, які йому до цих пір служили і дозволив вільний вируб в баршських лісах. Окрім того, збільшив кількість бучацьких василіан із шести до вісьмох отців. З них – один був ігуменом, один префектом гімназії, три духівники і три вчителі»²³.

Вищезгаданий Микола Потоцький був фундатором василіанського осередку в Улашковцях (1741 р.) та активно підтримував Почаївський монастир²⁴. На будівництво монастиря і церкви у Почаєві він витратив 2200000 дукатів. Микола захоплювався козацтвом – перейшов у греко-католицизм, організував козацький загін. Він навіть відпустив оселедця²⁵.

Францішек Салезі Потоцький (1700 - 22.10.1772) – воєвода київський (1756), староста белзький, барський, рубешківський і т. п. Його називали некоронованим «королем Русі». Він мав власний двір у Кристинополі – понад 30 придворних шляхтичів (ловчих, підчаших), військо. Досить серйозно ставився Францішек до василіанського ордену, який отримував від нього постійну підтримку.

6 вересня 1763 року Ф. Потоцький фундував василіанський монастир у Кристинополі. Спочатку він подав проект фундації від 26 липня, на який протоархімандрит василіанського ордену Іпатій Білінський позитивно відреагував. Про свою згоду на відкриття монастиря в Кристинополі Білінський повідомив Потоцькому в листі від 30 липня 1763 року, якого він написав у Почаєві. Василіани прибули до міста 25 грудня, а вже наступного дня вони увійшли до церкви. Урочисто, під звуки труб та бубнів, ченці відвідали костюл бернардинів, відправили службу на честь Францішка Потоцького та його двору і під супровід оркестру увійшли до своєї церкви, де відправили богослужіння²⁶.

Воєвода Потоцький опікувався василіанами до останніх хвилин життя. За кілька днів до своєї смерті він передав ігуменові отців василіанів 100 тис. злотих на спорудження кляштору в Кристинополі. У 1770-1772 роках було збудовано кам'яну будівлю монастиря в

²³ Там само. – С.49.

²⁴ *Dunin-Borkowski J., hr. Op. cit. – S. 731.*

²⁵ *Kuchowicz Z. Obzyczaie i postacie Polski szlacheckiej XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1993. – S.211,213;* Ходоровський М. Масонський рух в Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1999. – №3. – С.22.

²⁶ *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766-1787 i z innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki. – Kraków, 1939. – S.59-63.*

Кристинополі. У 1771 році Францішеком також було фундовано монастир у Струсові²⁷.

22 жовтня 1772 року воєвода Францішек Салезі Потоцький помер. Його тіло було поховано в Кристинополі, а серце в Сокалі. На жалобні урочистості прибули 1026 ченців від монастирів (з них – 128 василіан), якими опікувався небіжчик. У жалобній церемонії брали участь ігумен монастиря та хор учнів василіанської школи з Умані²⁸.

Уманський василіанського монастир з колегією (школами), або училищем, був одним з найвідоміших на Правобережній Україні. Мемуари²⁹, епізодичні відомості про василіанський осередок в Умані³⁰ та окремі розвідки не можуть задовольнити науковий інтерес до цієї теми³¹.

В історії монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи:

²⁷ *Ibid.* – S.59,63.

²⁸ *Ibid.* – S.229,230,235,237.

²⁹ Рыльский Ромуальд. Рассказ современника о приключениях с ним во время Коливщины 1768 г. // Киевская старина. – 1887. - №1. – С.51–64; Уманская резня. (Записки Вероники Кребс). – К., 1879. – 36 с.

³⁰ Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской Духовной Академии. – 1871. - №2; Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ея разделов // Киевская старина. – 1882. – №2,3; Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9; Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – С.62–73; Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – С.36–37; Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок ХХ століття). – К., 2000. – С.11–18; Кірдан О. Л. Розвиток мережі навчальних закладів Уманщини (середина XVIII – початок ХХ століття) // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С.41–44; Гущина С. О. Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С.62–73.

³¹ Павленко М. Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня; Кривошея І., Близнюк І. В. Уманський базиліанський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998; Побірченко Н. С. Школа базиліанського кляштора в Умані: колиська поетів // Збірник наукових праць. – Умань, 2001; Побірченко Н. С. Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004.

1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;

2) осінь 1768 – 1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (шкіл, або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;

3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;

4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом.

Перший етап. У 1762–1763 рр. за пропозицією Францішека Салезі Потоцького та при його фінансовій підтримці в місті діяла кількомісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священиків, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом. За цей час відбулася посвята 150 греко-католицьких священиків для церков Уманщини³². Через два роки в Умані за сприяння Потоцького було відкрито василіанський монастир, а 1766 року – школи при ньому. 1 (7) лютого 1766 року Францішек Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю сс. Гереженівку, Маньківочку (Монастирок), які давали щорічний прибуток – відповідно 3325 злотих і 1072 злотих. Загалом прибутки від двох сіл за рік складали п'ять тисяч злотих³³.

Фундація Потоцького про заснування монастиря презентує нам його структурну побудову. Кількість василіан-ченців не повинна перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (в залежності від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священослужіння. Магнат Ф. Потоцький подарував василіанам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи і келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, амбар, город. Окрім того, Францішек Салезі Потоцький передав василіанам двісті тисяч злотих, які розподілено було так: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а

³² Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И. М. Рева. – К., 1879. – С.1.

³³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; Храбан Г.Ю. Зазн. праця. – С.62; Акты Уманского базилианского монастыря: “De statu fundationis” – цит. за Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203, 207.

решту коштів передано фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, ці капітали було використано для фінансової підтримки монастиря³⁴. Організацію монастиря доручили Іраклію Костецькому. Саме в часи його керівництва уманським василіанським монастирем було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, костьола та школи³⁵.

Перший етап історії монастиря повністю збігається з добою керівництва першого ректора Іраклія (Гераклія) Костецького. Викладацький склад училищ (шкіл) був такий: віце-ректор Ян Левицький, уніатський парох (священик) Євстафій Тарновський, вчителі Ляховський, Забачинський, Загоровський, Ілля Магаревський, Ліберій Очаский та Маєвський. Під їхнім керівництвом одночасно навчалось 150 учнів, які отримували знання з богослов'я, церковної історії, права, етики тощо. Саме в цей час отримували в Умані освіту прадід Максима Тадейовича Рильського – Ромуальд та його менший брат – Антоній³⁶.

1768 р. – це рік, коли Конституцією було затверджено фундацію Потоцького про уманський монастир. У вирі селянської війни 1768–1769 років василіанський осередок в Умані було розгромлено, основну масу вихованців на чолі з Костецьким вбито. Врятуватися вдалося тільки десятком василіанам (в тому числі і Рильським), що втекли з міста раніше. Роль їхнього Моїсея, який вивів учнів через Греків ліс, зіграв парох Тарновський³⁷. Коли повстанці штурмували місто, то до монастиря, уніатської каплиці, костьола кинулася шляхта і молилася за свій порятунок³⁸. Незважаючи на зневагу та злість повстанців до вихованців монастиря, деяким з них було подаровано життя, вони працювали писарями при канцелярії³⁹.

³⁴ Там само. – С.206; Материали для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т.II. – С.485; Уманская резня... – С.16.

³⁴ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.469.

³⁵ Уманская резня... – С.16.

³⁶ Кочережко Я.М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.14.

³⁷ Там само. – С.14; Храбан Г. Ю. Зазн. праця. – С.66,70.

³⁸ Там само. – С.67.

³⁹ Рильський Ромуальд. Рассказ современника о приключениях во время “колиивщины” // Киевская старина. – 1887. – Т.17. – С.51–55; Храбан Г.Ю. Зазн. праця. – С.68.

Другий етап. Діяльність монастиря було відновлено після придушення повстання за допомогою російських військ. Новим ректором у жовтні 1768 року було призначено Є. Корчинського⁴⁰.

До уманського василіанського монастиря також повернулися віце-ректор Леон Заславський, ксьондз Йосип Моргулець (учасник погрому монастиря Св. Миколая на Волині) та Василь Мацієвич. Наступного року у василіанських монастирях було запроваджено нову програму навчання і виховання: «Навчати всіх, якої б віри не були»⁴¹. В цей період у василіанських навчальних закладах збільшується кількість учнів, що презентували відомі шляхетські родини Правобережної України⁴².

22 жовтня 1772 року помер фундатор монастиря воєвода київський Францішек Салезі Потоцький. Вшановуючи пам'ять засновника, уманські василіани вісім днів дзвонили в монастирські дзвони, а потім три дні правили заупокійну месу⁴³. У 1779 році до уманського василіанського монастиря було привезено частину древа Чесного Хреста та встановлено його у великий хрест каплиці, яку наступного року замінили на костьол⁴⁴.

В уманських підокружних василіанських школах, що входили до Українського учбового округу (центр – Вінниця), у 1782-1784 рр. було 400 вихованців, яких навчали 6 вчителів. Зменшивши у 1787 році кількість викладачів та класів, василіани відкрили у школі Studium із викладанням курсу філософії, в якому спочатку навчалось дев'ять студентів⁴⁵.

Система освіти у василіанських школах ґрунтувалася на засадах, викладених на Брестській генеральній (1772) та Тороканській (1784) капітулах⁴⁶.

До монастиря неодноразово приїздив син Салезі – Станіслав Фелікс (Щенсн) Потоцький. У 1783 році він був присутній на екзамені зі схоластичної філософії (яка передбачала формальне сухе мислення, примирення віри з розумом). З 1782 по 1787 роки монастир відвідали повноважний міністр у Польщі, генерал-фельдмаршал князь

⁴⁰ Там само. – С.70.

⁴¹ УКМ, НВФ – 349. – С.14.

⁴² Підручний П. Зазн. праця . – С.130.

⁴³ УКМ, НВФ – 349. – С.14.

⁴⁴ Там само. – С.15; Яковенко Н.М. Зазн. праця. – С.278.

⁴⁵ Див. Киевская старина. – 1882. – Т.ІІ. – С.485.

⁴⁶ Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 10. – С.226–228.

Микола Васильович Репнін, маршалок Великого Князівства Литовського Ігнатій (Ігнацій) Потоцький, гетьман Францішек Браницький. Цих поважних гостей зустрічали і проводжали дуже помпезно, вихованці показували «театральні діалоги», а потім супроводжували їх до міста Буки (давнього володіння Потоцьких)⁴⁷.

Інформація про монастир в Умані міститься у звіті колишнього вінницького префекта Михайла Кубешевського, який здійснював у 1789 році генеральний огляд. У 1785 році було збудовано нову будівлю василіанської школи, в якій навчалося 400 учнів у трьох класах. Керував школою префект ксьондз Іоасон Коржевич. Під його керівництвом працювали вчителі: 1-го класу – ксьондз Далмат Бровинський, математики і фізики – ксьондз Пахомій Левицький, красномовства і права – ксьондз Граціан Літинський, проповідник – ксьондз Стебельський та викладач французької і німецької мов – Францішек Хросцицький. Велику увагу у школі приділяли богослов'ю, тут вивчали математику, фізику, філософію, красномовство, право, французьку та німецьку мови. Окрім духовного самовдосконалення, значну роль відводили фізичному вихованню учнів. Влітку всі вихованці йшли в поле, де займалися військовими вправами та грали у різні ігри. Успішних у навчанні учнів очікувала нагорода – медалі королівською милістю⁴⁸. При монастирі був ботанічний сад площею 11 десятин⁴⁹.

Оплата праці викладачів уманської колегії, або школи, була низькою. Так, наприклад, учитель іноземних мов за свою роботу не отримував жалування від учбового закладу. Він отримував гроші за кондиції (приватні заняття) із заможними учнями. Інші вчителі отримували по 400 злотих, які йшли на одяг, житло тощо, і це порівняно з ксьондзами та іншими службовцями було незначною сумою. Крім того, орден постійно змінював учительський колектив, щоб тримати його в покірності⁵⁰.

У результаті другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна, а з нею і Умань були інкорпоровані до складу Російської імперії. 1793 року в приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність Катерині II. Присягу зачитував генерал М. Кречетніков, а наступного 1794 року монастир і учбові заклади при ньому було закрито. Імперський уряд Катерини II провадив політику зменшення

⁴⁷ УКМ, НВФ – 349. – С.15–16.

⁴⁸ Див. Киевская старина. – 1882. – Т.II. – С.485,487–488.

⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.65. – Спр.382. – Арк.5–6.

⁵⁰ Див. Киевская старина. – 1882. – Т.II. – С.485,487–488.

впливу національно-релігійних (мови, католицького та греко-католицького віросповідань)⁵¹ і юридичних чинників на ситуацію в регіоні, заявивши про поширення на приєднані території загальноросійських законів, що фактично скасовувало дію найбільш застарілих, на думку росіян, положень Литовських статутів. Це супроводжувалося закриттям монастирів, училищ при них, масовим наверненням уніатів (у давнину православних прихожан та священників) у православ'я. Дослідник О. Петренко, посилаючись на джерело у «Подольских епархиальных ведомостях», вказує, що всі василіанські монастирі Брацлавського намісництва до 1795 року, за винятком Барського, досить легко були переведені у православ'я⁵². Уманський василіанський монастир було закрито. Агресивна політика Катерини II у релігійному питанні на Правобережжі призвела до того, що за два роки (1794-1795 рр.) у православному віру було навернено близько трьох мільйонів уніатів⁵³.

Третій етап. Смерть Катерини II поліпшила становище греко-католиків, бо новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, щоправда, тепер вони «підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам»⁵⁴. У 1796 році василіанський монастир в Умані було відновлено.

Значний внесок у розвиток освіти в польському політичному дусі зробили Адам Чарторийський і Тадеуш Чацький, які провадили свою лінію, користуючись ліберальністю нового імператора Александра I⁵⁵.

За описом Умані 1801 року, василіанський кляштор з кам'яною церквою, яку було збудовано у 1790 році⁵⁶, мав 19 василіанських

⁵¹ Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал. – 2002. - №4. – С.97.

⁵² Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – №18. – С.608–611; цит. за Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.59.

⁵³ Документы, объясняющие историю западно-русского края... – С.СЛIV; Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – С.158.

⁵⁴ Там само. – С.98.

⁵⁵ 100 лет борьбы польского народа за свободу: По Б.Лимановскому, Л.Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю.Подвинского. – СПб., 1907. – С.27–28.

⁵⁶ Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.П. - №3350. – Арк.1–2 зв.

служителів⁵⁷. В той же час в уманській василіанській школі, яка вважалася однією із найкращих на Правобережжі, навчалося 263 учні⁵⁸.

На період розквіту уманського василіанського монастиря та шкіл при ньому припадає час навчання відомої трійки С. Гоцинського, Б. Залеського та М. Грабовського. Володимир Гнатюк так описав цю добу: «Роки перебування в Умані для Гоцинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводирів літературних інтересів школярської молоді спільно із своїми новими близькими друзями Богданом Заліським і Мих. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гоцинському належить надрукована «Duma na gruzach ojczyzny». Мих. Грабовський 1816 р. покинув товаришів, перейшовши до Одеського Рішельєвського ліцею, а 1819 р. залишили школу Гоцинський і Заліський, не закінчивши її через конфлікт із префектом кс. Скибовським»⁵⁹. До речі, після закриття монастиря колишній ректор Скибовський стане православним єпископом в Житомирі: «Уніатська віра цього ченця, з брутальністю якого зіткнувся колись молодий поет Гоцинський, не встояла перед прагненням почестей»⁶⁰.

1816 року в уманській школі навчалося 448 учнів. Окрім представників «української школи», в цей час у школі навчався Йозеф Мянговський (1804-1879)⁶¹ – доктор медицини, громадський діяч, іменем якого названо польський фонд підтримки науки «Каса ім. Йозефа Мянговського» (1881), а також Ян Кароль Сенькевич (1792-1860) – відомий історик-біографіст та перекладач творів англійських

⁵⁷ Там само. – Ф.П. - №19517. – Арк. 3зв.

⁵⁸ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – С.267.

⁵⁹ Гнатюк В. Попередник Шевченкових «Гайдамаків» // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. – К.: Українські пропілеї, 2003. – С.156–157.

⁶⁰ Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: Інтел, 1996. – С.310.

⁶¹ *Beauvois Daniel. Szkonictwo polskie na zimiach litewsko-ruskich 1803–1832. – T.II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991. – S.194.*

та французьких літераторів, який разом з тим публікував вірші під іменем Кароля з Каліновки⁶².

Каталог книг у бібліотеці уманського василіанського монастиря на 1818 рік дає нам можливість зрозуміти, на якому ґрунті зростала поетика Гощинського, Залеського, Грабовського та братів Гроз. У бібліотеці було книг Святого письма – 10, теологічних – 121, історичних – 290, юридичних – 43, медичних – 15, географічних – 20, математичних, філософських – 220, поетичної літератури, риторики – 460, граматики – 48 та інші. Серед приладів, які використовувалися для навчання, згадуються мікроскоп та барометр⁶³.

Список викладачів василіанської школи (1820 р.) дає нам відповідь на питання – хто і чому навчав представників «української школи» під час їхнього перебування в Умані:

1. Префект академії і кляштора Граціан Мікулінський⁶⁴ (55 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. У кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл);
2. Ставінський Андріан (66 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. У кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл);
3. Скіба Мар'ян (64 р.), володіє мовами – рос., лат., нім., фр., викладає філософію та теологію. У монастирі останні 2 роки;
4. Скибовський Леонсій (38 р.), префект, а також професор права й історії; знає мови – рос., лат., нім., фр. Закінчив Віленський університет, був префектом і професором публічних шкіл. У монастирі останні 10 років;
5. Козаковський Теодорій/Феодосій (32 р.), учитель математики та фізики. Навчався у Віленському університеті. У кляшторі останні 2 роки;
6. Головневський Валеріан (35 р.), учитель фізики. Закінчив Уманську Академію (так у документі – *I. K.*). У кляшторі останні 4 роки;
7. Ціковський Пантеліон (23 р.), учитель вимови. У монастирі – 1 рік;
8. Козлевич Юзеф (50 р.), вихователь 2-го класу. У кляшторі останні 11 років.

⁶² *Wspomnienia. (1819-1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego.* – Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1912. – S.95.

⁶³ ІР НБУ. – Ф.ІІ. – №3350. – Арк.1–2 зв.

⁶⁴ Там само. – Арк.4.

9. Бержинський В. Пафнуциєвич (32 роки), вихователь 3 класу. У кляшторі останні 4 роки;
10. Дрожницький Геронім (58 р.). У кляшторі останні 3 роки;
11. Качуровський Лаврентій (40 р.), професор. У кляшторі останні 3 роки;
12. Комаржицький (32 р.), прокуратор. У кляшторі останні 6 років;
13. Яровжовський Гждор/Ісідор (41 р.)...⁶⁵

Незважаючи на те, що вчителями були високоосвічені люди, їх продовжували постійно міняти.

Російський уряд переслідує діяльність уніатських монастирів. Адам Чарторийський у 1822 році (меморіал до міністра Голіцина від 24 квітня) пропонував підвищити ранг василіанських училищ до гімназій у містах Овручі, Любарі, Журовицях, Умані. Міністр відмовив, посилаючись на рішення 1810 року про те, що василіани не виконують своєї педагогічної місії⁶⁶.

У 1827 році було прийнято рішення скоротити кількість уніатських монастирів, але уманський вирішено було залишити (через велику кількість учнів) до більш раціонального облаштування освітньої справи на Правобережній Україні. Уманська василіанська школа, або колегія, продовжувала бути центром освіти для шляхетських родин півдня Київщини та Поділля⁶⁷.

У 1829 році ревізію уманського василіанського училища проводив професор кременецького ліцею О. Андржеєвський, який на запрошення Александра Потоцького відвідав «Софіївку». Про це писав у примітках до свого твору «Путівник по Софіївці, названій чудом України» (Одеса, 1846) Теодор Темері. Темері 22 роки працював директором пансіону для шляхетних дівчат в Умані і викладав французьку мову в василіанському училищі⁶⁸.

У 1830 році уманське повітове василіанське училище знаходилося під наглядом директора київської гімназії. Серед 800 учнів (600 учнів за спогадами Ігнація Свірського від 20 листопада 1886 року⁶⁹), що навчалися вже у семи класах (одному підготовчому

⁶⁵ Там само. – Ф.ІІ. - №3352. – Арк.8зв.–9.

⁶⁶ *Beauvois Daniel. Op.cit. – S.181,183.*

⁶⁷ К.И.Т–ій. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – Т.XXII. – С.393.

⁶⁸ Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк Софіївка. – К.: Наукова думка, 1996. – С.73.

⁶⁹ *Beauvois Daniel. Op.cit. – S.194.*

та шести основних), було тільки шість греко-католиків і тринадцять православних. У конквіті (пансіоні при монастирі та училищі) утримувалися діти поміщиків, які володіли великими маєтками (понад 100 кріпаків). Вони навчалися під наглядом закордонних учителів в основному іноземним мовам, музиці, танцям, фехтуванню тощо. Такі вихованці після закінчення василіанської школи мали можливість продовжити навчання за кордоном⁷⁰.

Шляхтичі-випускники середньої заможності очікували призначення або пропозиції на якусь посаду у приватної особи чи шукали щастя на іншій службі. Незаможна шляхта і представники духовенства, незважаючи навіть на успіхи в освіті, розраховували на те, що їх залишать в училищі в ролі репетиторів-наглядачів, які здійснюватимуть постійний нагляд за способом життя та побуту вихованців на квартирах. Наглядач за необхідності мав право покарати учня, який порушив моральні та матеріальні заборони. Значну допомогу у нагляді за вихованцями училища надавали каляфатори (силачі), якими призначали учнів з кожного класу, і вони допомагали слідкувати за порядком як у навчанні, так і в поведінці. Найкращі учні в п'ятому класі могли стати окультусами (таємними наглядачами), які виявляли різні порушення встановленого режиму – в самому училищі, в театрі або на танцях у «Софіївці». Незважаючи на сувору заборону, діти заможних батьків все ж таємно переодягалися в цивільний одяг і відвідували світські «оглядини»⁷¹.

Покарання за порушення вихованцями режиму колегії порівняно з XVIII ст. зазнали деяких змін. Поряд із вже знайомими видами, у XIX ст. використовували запис порушень в учнівську марку (книжечку) з наступною спокутою, роздягання винуватця при 200 вихованцях, один або більше ударів різками по голому тілу в разі, якщо винуватець виправдовувався. Такі покарання були звичними для учнів перших чотирьох класів. Для студентів старших класів було популярним дещо інше покарання: на листі паперу писалася назва провини вихованця, а потім цей лист прикріплювали до спини винуватця і водили його з класу в клас. Професори та каляфатори здійснювали постійні перевірки помешкань студентів, шукаючи

⁷⁰ Мердер А. Мелочи из архива юго-западного края // Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С.19; Илляшевич В. Из воспоминаний священника о.Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище, в г.Умань // Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII. – С.161–162.

⁷¹ Там само. – С.162,164–165.

заборонену літературу, одяг тощо. Інколи такі «рейди» закінчувалися тим, що власнику квартири забороняли надавати учням житло⁷².

Четвертий етап. Напередодні польського повстання 1830-1831 років, у зв'язку з очікуванням епідемії холери, за пропозицією командира 4-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ридигера та розпорядженням (від 28 листопада 1830 р.) генерал-губернатора Б.Я. Княжнина уманське повітове училище при монастирі було закрито⁷³. Досить дивний збіг. Училище так фактично і не змогло поновити свою роботу як слід. Білоруська духовна консисторія поширила на території Правобережної України розпорядження, в якому суворо попереджала про неприпустимість участі церковних служителів у повстанні або таємній підтримці повсталих⁷⁴. Російська адміністрація розглядала пропозицію про поступову русифікацію уманської василіанської школи. Так, згідно з проектом Левена служителям із Умані рекомендували взяти російських викладачів із Харкова, тоді вони могли б залишитися у своєму кляшторі, якщо ж відмовляться – треба закрити їх школу (15 листопада 1830 - 13 січня 1831 р.)⁷⁵.

Ректор Скибовський (у 1840 році перейшов у православ'я) ознайомив учнів та ченців з цим документом. У квітні 1831 року за участь у повстанні було заарештовано одного ченця, прізвище та ім'я якого встановити не вдалося⁷⁶. Ректора викликали до Санкт-Петербурга і вимагаюли пояснень щодо участі учнів старших класів училища в польському повстанні⁷⁷. Восени 1831 року російські війська перетворили уманський василіанський монастир на в'язницю для підозрюваних в участі у польському повстанні⁷⁸.

Наприкінці 1831 року сс. Гереженівка та Монастирок, що належали уманському василіанському монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 році закрито і сам монастир⁷⁹.

5 березня 1834 року монастир було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли у розпорядження місцевої влади. Ченців перевели до Преображенського монастиря, що знаходився у м.

⁷² Там само. – С.165–166.

⁷³ Див. Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С.18–19.

⁷⁴ ЦДІАУК. – Ф. 2081. – Оп.1. – Спр.11.

⁷⁵ *Beauvois Daniel. Op.cit.* – S.195.

⁷⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1080. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1–3.

⁷⁷ Див. Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С.166.

⁷⁸ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.3360. – Арк.104.

⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк. 469.

Трегури на Волині. Частину монастирських і шкільних речей було залишено в костьолі м. Умані, а картини та скульптури відправили до Київського університету св. Володимира. Незначну частину майна було передано церкві, яка відкрилася в 30-х роках ХІХ ст. при військовому шпиталі, що знаходився на території монастиря і проіснував до 1860 року. Потім у приміщеннях кляштора були окружний військовий суд і військові частини, церква (1860-1917). У 1918-1920 рр. будівлю займали органи влади⁸⁰. У радянську добу приміщення монастиря тривалий час використовувалися як військові казарми. У 2006 році будівлю василіанського монастиря було передано Державному історико-архітектурному заповіднику «Стара Умань».

Отже, історія уманського василіанського монастиря охоплює 1765-1834 роки, які можна поділити на чотири етапи: заснування і становлення, відродження, розквіт, ліквідація. Навчання видатних польських діячів «української школи» С. Гощинського, Б. Залеського, М. Грабовського в уманській василіанській школі в період її розквіту вписало ще одну славетну сторінку в літопис непростих українсько-польських взаємин ХІХ століття.

⁸⁰ УКМ, НВФ – 349. – С.17.

KLASZTOR BAZYLIANÓW W HUMANIU 1765-1834

O roli i miejscu hrabiów Potockich (herbu «Pilawa») w rozwoju edukacji na Ukrainie można mówić długo. Przede wszystkim należałoby tu wspomnieć postać Seweryna Potockiego (1762-1829), jednego z fundatorów uniwersytetu w Charkowie (w 1805 roku), jednak ja w niniejszym artykule przedstawię dzieje szkoły bazylianów w Humaniu, założonej przez Potockich w XVIII wieku.

Zakon bazylianów na Ukrainie powstał w 1617 roku za sprawą metropolity Józefa Weliamina Rutskiego. Podstawą życia zakonnego było zachowywanie ślubów: ubóstwa, czystości, wspólnego życia. Ubóstwo mnichów polegało na odmowie przyjmowania złota, srebra i pieniędzy. Wszystkie rzeczy w klasztorze miały być wspólne, odzież skromna, jedzenie składać się miało z najtańszych produktów, a mnisi powinni byli się cieszyć, jeśli im czegoś brakowało.

Herb Zakonu Bazylianów Świętego Jozafata składa się z obramowanego łukiem ognistego słupa, który symbolizuje płomień miłości, stały drogowskaz w posłudze Bogu i bliźnim (ognisty słup jest również symbolem św. Bazylego Wielkiego). Nad ognistym słupem przedstawiono słońce – symbol samego Zbawcy; w słońcu monogram Jezusa Chrystusa, nad którym jest krzyż, jako znak podążania za Nim. Cały herb otacza wieniec z gałązek: dębowej i laurowej. Dębowa gałązka symbolizuje ciągłość i moc w duchowym wzroście i pracach, a laurowa – wieczną nagrodę dla zwycięzców.

Na terytorium Rzeczypospolitej Obojga narodów w połowie XVIII wieku funkcjonowało 148 klasztorów bazylianów, z czego 122 na ziemiach ukraińskich. W latach dwudziestych-czterdziestych XVIII wieku wszystkie grekokatolickie klasztory zostały połączone w jedną kongregację. Proces ten został zakończony w 1743 roku, kiedy kongregacja ostatecznie została zatwierdzona przez papieża Benedykta XIV. Od tego momentu nazywała się ona Zakonem Świętego Bazylego Wielkiego Rusinów [Ordo Sancti Basilii Magnii Ruthenorum].

Na Ukrainie najbardziej znanymi były klasztory w Buczaczu, Poczaiewie i Dermaniu. Każdy klasztor bazylianów utrzymywał szpital, przytułek dla sierot i aptekę. Bazylianie wnieśli również duży wkład w krzewienie oświaty na ziemiach ukraińskich. Najpierw miała ona charakter religijny, ale w latach siedemdziesiątych XVIII wieku nauczanie w szkołach bazylikańskich nabrało bardziej świeckiego charakteru.

W historii humańskiego klasztoru i szkoły można wyodrębnić cztery etapy:

- 1) 1765 – czerwiec 1768 – założenie klasztoru i szkoły przyklasztornej;
- 2) jesień 1768 –1794 – odnowienie działalności klasztoru (po wydarzeniach związanych z rebelią chłopską) i formowanie szkoły przyklasztornej jako centrum edukacji w regionie;
- 3) 1796 – listopad 1830 – rozkwit klasztoru i szkoły w Humaniu;

4) listopad 1830 – marzec 1834 – wstrzymanie działalności oświatowej w klasztorze i jego ostateczna likwidacja przez rząd rosyjski.

W 1765 roku w Humaniu, przy poparciu Franciszka Salezego Potockiego, otwarto klasztor bazylianów, a w 1766 – szkołę przyklasztorną. Pierwszego lutego 1766 roku Franciszek Salezy Potocki przekazał klasztorowi w wyłączne użytkowanie wsie Herezenowka i Mała Mańkoweczka (Monastyrok), które dawały coroczny dochód około pięciu tysięcy złotych.

Wydany przez Potockiego akt, dotyczący fundacji klasztoru, opisuje też jego strukturę organizacyjną. Dowiadujemy się z niego, że liczba mnichów nie mogła przekraczać czternastu osób, a w ich skład wchodziło czterech misjonarzy, czterech albo więcej wykładowców (w zależności od ilości uczniów w szkole), wikariusz, przeor, kaznodzieje. Potocki podarował bazylianom plac w Humaniu, na którym rozlokowywane zostały cerkiew, szkoła i cele dla mnichów, a na przedmieściu – folwark. Organizację klasztoru powierzył ojcu Herakliuszowi Kosteckiemu. To właśnie w czasach jego kierownictwa wybudowano drewniany klasztor, kościół i szkołę bazylianów w Humaniu.

W 1768 roku konstytucją sejmową zatwierdzono fundację Potockiego na rzecz klasztoru w Humaniu. Niestety, w wirze chłopskiej rebelii z lat 1768-1769 ośrodek bazylianów w Humaniu został zniszczony przez oddział pod dowództwem Maksyma Żeleźniaka. Większość uczniów, wraz z o. Herakliuszem Kosteckim, zabito. Udało się uratować tylko dziesięciu bazylianom, którzy wcześniej uciekli z miasta. Kiedy powstańcy szturmowali Humań, w klasztorze, grekokatolickiej kaplicy i kościele schroniła się szlachta, która modliła się o uratowanie życia. Pomimo pogardy powstańców w stosunku do uczniów klasztoru, niektórym z nich darowano jednak życie. Zostali oni zatrudnieni w kancelarii Żelaźniaka.

Po reformach Komisji Edukacji Narodowej szkoła bazylianów w Humaniu zaliczona została do kategorii szkół podwydziałowych i wchodziła w skład ukraińskiego okręgu szkolnego (z centrum w Winnicy). W latach 1782-1784 uczyło się w niej 400 uczniów pod opieką 6 nauczycieli. W 1788 roku zmniejszono liczbę wykładowców i klas, ale bazylianie utworzyli w szkole studium, w którym wykładano filozofię. Początkowo uczyło się jej dziewięciu studentów. System edukacji w szkołach bazylikańskich oparty był na zasadach Kapituły Generalnej Brzeskiej (1772) i Torokanckiej (1784).

Ze względu na przyklasztorny charakter szkoły, dużą uwagę przywiązywano do studiowania Słowa Bożego, tym niemniej, idąc z duchem czasu, uczono tam matematyki, fizyki, filozofii, prawa oraz nowożytnych języków obcych: francuskiego i niemieckiego. Uczniowie odgrywali również “teatralne dialogi”, ucząc się dzięki nim postaw obywatelskich. Oprócz duchowego samodoskonalenia, znaczną rolę w szkole bazylianów pełniły też ćwiczenia fizyczne. Latem wszyscy uczniowie wychodzili poza miasto, gdzie zajmowali się ćwiczeniami

wojskowymi i grali w różne gry sprawnościowe. Najlepsi uczniowie otrzymywali nagrody – medale fundowane przez króla i stypendia w celu kontynuowania nauki za granicą.

W rezultacie drugiego rozbioru Rzeczypospolitej prawobrzeżna Ukraina, a wraz z nią także Humań, zostały włączone w skład cesarstwa rosyjskiego. W 1793 roku w pomieszczeniach klasztoru szlachta przysięgała na wierność Katarzynie II, a rok później klasztor i szkołę zamknięto. W 1796 roku klasztor bazylianów w Humaniu został jednak ponownie otwarty. Według relacji z 1801 roku, w humańskiej szkole, którą uważano za jedną z najlepszych na kresach, uczyło się 263 uczniów, a w 1816 ich liczba wzrosła do 448.

Pierwsze dwudziestolecie XIX wieku przyniosło rozkwit szkoły bazylianów w Humaniu. Właśnie wówczas uczyli się tam przedstawiciele tzw. szkoły ukraińskiej w polskiej literaturze: Józef Bohdan Zaleski, Michał Grabowski, Seweryn Goszczyński, znany organizator oświaty w Polsce Józef Mianowski i inni.

W 1830 roku szkoła powiatowa w Humaniu znajdowała się pod nadzorem dyrektora kijowskiego gimnazjum, a uczyło się w niej 800 uczniów. W przeddzień polskiego powstania z lat 1830-1831, w związku z obawą ogarnięcia humańszczyzny epidemią cholery, na wniosek dowódcy Czwartego Korpusu Rezerwowego Kawalerii, generała-lejtnanta Teodora Rüdigera, rozporządzeniem (z 28 listopada 1830 roku) generała-gubernatora Borysa Kniaźnina, powiatowa szkoła przy humańskim klasztorze została tymczasowo zamknięta. Jesienią 1831 roku klasztor bazylianów został przejęty przez wojsko rosyjskie i przekształcony w więzienie dla podejrzewanych o uczestnictwo w powstaniu.

Piątego marca 1830 roku klasztor został ostatecznie zlikwidowany, a jego pomieszczenia przeszły w ręce miejscowej władzy. Część klasztornej i szkolnej wyposażenia pozostawiono w kościele w Humaniu, ale obrazy i rzeźby wysłano do kijowskiego Uniwersytetu Świętego Włodzimierza. Nieznaczna część majątku była przekazana cerkwi św. Włodzimierza, którą otwarto w latach trzydziestych XIX wieku przy szpitalu wojskowym. Znajdowała się ona na terenie klasztoru do 1862 roku.

W latach 1860–1917 w pomieszczeniach klasztornych znajdował się wojskowy sąd obwodowy i część wojskowej cerkwi. Następnie, latach 1918–1920 budowlę zajmowały władze cywilne. W czasach radzieckich pomieszczenia klasztoru wykorzystywano jako koszary wojskowe, a obecnie znajduje się tam siedziba Państwowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Stary Humań”.

THE UMAN BASILIAN MONASTERY (1765 – 1834)

The Order of St. Basil the Great (Latin: Ordo Sancti Basilii Magni) was formed in 1617 by Metropolitan Joseph Benjamin Rutsky. The monks' lifestyle was based on keeping poor and clean. Keeping poor meant depriving oneself of gold, silver and money. All the things in the monastery were common property. Clothes were to differ from mundane ones but were not to be posh. Monks were to eat the cheapest food. They were to be glad to feel lack of something.

The oval-shaped crest or shield contains a pillar of fire which symbolizes guide to salvation with a fiery pillar as a beacon. The burning fire is the symbol of St. Basil the Great. The sun above is ablaze with ardent love of God and his fellowman. The crest is surmounted with a brilliant sun, containing the Slavonic monogram for Jesus Christ – IXC (Isus Xrystos). Surrounding the crest are an oak and olive branch. The oak represents courage, fortitude and perseverance. The olive symbolizes the prize for winners.

In the middle of 18th century there were 148 Basilian monasteries on the territory of Rzeczpospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth); 122 of them were on the territory of Ukraine. The most known in Ukraine were in Pochayiv, Derman' etc. Every Basilian monastery had a hospital, an orphanage and a pharmacy. Monks paid much attention to education especially religious. Since 70s education at Basilian public schools became more secular.

In the Uman Monastery's existing there were 4 stages:

- 1) 1765 – June 1768 – the Monastery's foundation and opening schools.
- 2) Autumn 1768 – 1794 – the Monastery's revival and developing schools as the center of education in the region.
- 3) 1796 – November 1830 – the climax of the Monastery and schools functioning.
- 4) November 1830 – March 1834 - temporary suspension and the Monastery's later liquidation by the Russian Crown.

In 1765 Franciszek Salezy Potocki initiated opening Basilian Monastery and in 1766 – opening schools. On February 1 (7) 1766 Franciszek Potocki presented the Monastery with the villages Herezhenivka, Mankivochka (Monastyrok).

Potocki's foundation documents described the Monastery's structure: monks' quantity shouldn't be more than 14: 4 missionaries, 4 or more professors (it depended on the students' quantity), a vicar, the Dean, priests, preachers. Potocki presented Basilians with the square in Uman

where the church, schools and cells for monks were situated; he also presented them with a farmhouse in the countryside.

Potocki's foundation documents of the Monastery were approved by the constitution in 1768. In actions of the 1768–1769 peasants' war Basilian Monastery in Uman was destroyed, Kostecki and most of the people in the Monastery were killed. Only 10 people from the Monastery managed to survive as they had escaped before. When the rebels rushed into the town the Polish gentry ran to the Monastery, to the Uniate chapel and the Cathedral to pray for their lives. In spite of the rebels' hatred of the monks and students some of them were granted a pardon and worked as office clerks.

Education at Basilian schools was based on the Brest General Chapter (1772) a Torokan' Chapter (1784).

In 1782–1784 at Uman Basilian schools which were part of the Ukrainian School District with Vinnytsia as its center there were 400 students taught by 6 teachers. In 1787 the quantity of teachers and students was reduced and Basilians opened Philosophy Studium for 9 students.

At Basilian Monastery School much attention was paid to Theology, Mathematics, Physics, Philosophy, Elocution, Legislation, French and German. Except spiritual self-perfection, physical completion was also taken into account. Successful students were awarded with royal medals and the right to study abroad if they could afford that.

After the second division of Rzeczpospolita Uman as well as entire Right Bank Ukraine became part of the Russian Empire. In 1793 Polish gentry made fealty to Catherine II; in 1794 the Monastery and its schools were shut down. In 1796 Basilian Monastery in Uman was opened again.

In 1816 there were 448 students at Uman School. The first quarter of 19th century was the climax in the school's development. It was the time when representatives of «Ukrainian School» in Polish literature studied there. Those were Seweryn Goszczyński, Bogdan Zaleski, Michal Grabowski, Sylwester and Aleksander Groza.

In 1830 Uman Basilian School with 800 students was under the supervision of the Kyiv Gymnasium (school of academic type) director. Before the 1830-1831 Polish Rebellion when there was a threat of cholera epidemic Lieutenant General Rydyger, Commander of the 4th cavalry regiment initiated temporary suspension of the Monastery School.

In autumn 1831 the Uman Basilian Monastery was turned into prison for those suspected of the participation in Polish Rebellion.

On March 5, 1834 the Monastery was liquidated and the buildings were socialized.

Some monastery and school property was given to Uman Cathedral and pictures and sculptures were sent to Kyiv University of St Volodymyr. Some things were given to the church opened in the 30s of 19th century in the military hospital on the Monastery territory. The hospital had functioned by 1860. Later on in the Monastery buildings there were a military court, military units and a church (1860–1917). In 1918–1920 the buildings were occupied by authorities. In Soviet times the Monastery buildings were used as military barracks. Now they belong to Stara (Old) Uman Historical and Architecture Complex.

ІГОР КРИВОШЕЯ

УМАНСЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР 1765 – 1834

Підписано до друку 20.11.2009. Формат 60x90 1/16

Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 1,4. Ум. друк. арк. 1,1.

Тираж 500. Зам. № 522.

Відруковано з оригінал-макета

ПІ ЖОВТИЙ О.О.

20300, м. Умань вул. Садова, 28

(УДПУ, навчальний корпус № 3, кімн. 112, 327, 328)

Тел. 8 067 77 30 197

8 097 9 467 467

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.

Відруковано на цифровому дублюванні Ricoh